

גלגולו של מנהג ליקוט עצמות המת*

תקציר

מנהג ליקוט עצמות המת הוא מנהג עתיק שהחל בימי בית שני ונפסק ברובו בראשית המאה השנייה לספירה, לאחר מרד בר כוכבא. למנהג זה יש התייחסויות רבות במקורות חז"ל. מאמר זה מנסה להתחקות אחר שלבי התהוות המנהג ולשחזר את השתלשלותו עד להפסקתו. השחזור נעשה על סמך ניתוח מקורות תנאיים למיניהם במשנה, בתוספתא ובברייתות שבתלמודים, השוואתם זה לזה ואריגתם לכלל תמונה שלמה. בכך מצטרף המאמר לענף שלם במחקר התלמודי העוסק בהתבוננות ודיון בכלל המקורות התנאיים ובהשוואתם זה לזה. מתוך ניתוח השוואות אלו ננסה לעמוד על טעמים וסיבות מגוונות בהשתלשלותם של הלכות וסוגיות רבות.

המסקנות העולות מתוך מאמר זה הן שמנהג ליקוט עצמות המת, ראשיתו במנהג קבורתם של הרוגי בית דין שנעשה לשם כפרת עוונותיהם. אט אט התפשט המנהג, תחילה כחומרה של יחידים שרצו לטהר את עצמם מכל שמץ של חטא שאולי דבק בהם (ולכן ביקשו להיקבר כהרוגי בית דין), ולאחר מכן המשיך המנהג והתפשט גם בקרב המוני העם. מרד בר כוכבא היה המאורע שסימן את תחילת דעיכתו של מנהג "ליקוט העצמות", ככל הנראה בשל חללים רבים שלא זכו להיקבר קבורה מסודרת. החל מתקופה זו הלכות ליקוט עצמות משמשות רק במקרים מיוחדים שבהם נאלצים להעביר עצמות ממקום למקום, כמו העלאת עצמות לארץ מחו"ל וכדומה.

מילות מפתח: ליקוט עצמות; יחסי מקורות תנאיים; מנהגי קבורה; מרד בר כוכבא; קבורת הרוגי בית דין; קבורה במועד; קבורה בחול המועד; השתלשלות ההלכה.

* מאמר זה הוא עיבוד של פרק מתוך חיבור שכתבתי בנושא: 'בלאו, משנה מסכת מועד קטן פרק א – עיון בנוסחי ההלכות שבמשנה לאור ברייתות מקבילות המצויות בתוספתא ובתלמודים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה תשע"ה, וראו שם עמ' 1, 183-203.

הקדמה

אין ספק שהעמוד העיקרי שכל התורה שבעל פה נשענת עליו, הוא משנת רבי יהודה הנשיא, המכונה גם "משנת רבי".

חיבור זה נחתם בסוף תקופת התנאים, והוא מבוסס על תורת התנאים שקדמה לו במשך כל שנות תקופת התנאים.

כאשר אנו מתבוננים במשנת רבי שהיא "המשנה" לעומת שאר המקורות השייכים לתקופת התנאים (מדרשי ההלכה, התוספתא והברייתות שבתלמודים), נראה ששיעור משנת רבי קטן מתוך כלל המקורות ההלכתיים של התנאים.

האמוראים ועורכי התלמודים ראו את עצמם בראש ובראשונה פרשנים של משנת רבי, ואולם מפעלם הוא מפעל של פרשנות רחבה שבו משווים את משנת רבי לשאר המקורות התנאיים האחרים שהיו בידיהם ומעמתים אותם זה עם זה.

אחד הענפים של חקר הטקסט התלמודי עוסק בהתבוננות ובדיון בכל המקורות התנאיים הנמצאים בידינו ובהשוואתם זה לזה. מגמתו של ענף מחקרי זה להבחין בין הלכות קדומות להלכות מאוחרות על פי ניסוחיהן, מבניהן, חקירת מילים וביטויים המופיעים בהן וניסיונות לתעד את יוצריהן כדי לעמוד, עד כמה שאפשר, על ההשתלשלות וההתפתחות של ההלכה בתקופת התנאים. כך פעמים רבות אפשר ללמוד על ההיגיון והטעמים של הלכות שונות, על הסיבות שהביאו להיווצרות שינויים, וכן על הריאליה והמציאות המשתנה בתקופת התנאים.¹

במאמר שלהלן ברצוני להדגים ענף מחקר זה באמצעות התבוננות ביחס שבין מקורות תנאיים שונים העוסקים במנהג ליקוט עצמות המת בכלליות ובזיקתו להלכות חול המועד. מתוך התבוננות זו אנסה לשחזר את התפתחות המנהג עד להיעלמותו. מכיוון שחלק מן המקורות התנאיים העוסקים במנהג זה ארוגים בתוך סוגיות התלמודים יהיה עלינו, בין השאר, לנתח סוגיות אלו כדי להבין כיצד התייחסו האמוראים למקורות התנאיים, דבר שיש לו השפעה על הבנת המקורות האלה וכן על יחסם זה לזה.

רקע כללי

עד ימי בית שני נהגו לקבור את המתים בקברי משפחה (במערות טבעיות או במערות חצובות בסלע). בכל מערה הונחו גופות הנפטרים של משפחה אחת או של קבוצת משפחות. צורת קבורה קבוצתית זו עולה בקנה אחד עם ביטויים מקראיים, כגון "וישכב עם אבותיו", וכן "נאסף אל אבותיו", מכיוון שבצורת קבורה זו אכן היו נאספות ונקברות עצמות כל משפחה מדורי דורות.

1. וראו ד' הנשקה, **משנה ראשונה בתלמודם של תנאים אחרונים**, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 2: "מה עניינו של חקר תלמוד התנאים? הנה, שערי בית מדרשם של האמוראים פתוחים לפנינו, ויש בידינו לעקוב אחר תלמודם, הפרוש לפנינו בשלל גווניו". חכמי בית המדרש מעלים את המקורות התנאיים (ואף האמוראיים) שלפניהם, והרי הם דנים בהם ובפירושיהם. לעומת זאת, תלמודם של התנאים, היינו עיסוקם של התנאים בפרשנות המקורות התנאיים המגובשים שקדמו להם, אינו גלוי מעל לפני השטח. לפיכך דרוש עיון מעמיק במקורות התנאיים שלפנינו כדי לחשוף מתוכם את הרבדים הקדומים, ומתוך כך – את פעילותם של התנאים המאוחרים ביחס אליהם. באיזו מידה עמדו לפני התנאים המאוחרים מקורות מנוסחים ומגובשים? עד כמה ראו את עצמם רשאים לתקנם ולנסחם לפי דרכם? מה היו דרכי העיבוד והפרשנות שנקטו כלפי מקורות אלו? אלו הן מקצת משאלות היסוד העומדות לפני מחקר זה. אף שכבר נתנו חכמים דעתם על מקצוע מרתק זה, למן האמוראים ועד לאחרוני החוקרים, וכבר נאמרו בו דברים חשובים, הנה מצינו עדיין רחוק מאתנו.

כאשר ברבות הימים הצטבר גל עצמות גדול, היו מזיזים את עצמות המתים וחפציהם לצדי המערה וכך פינו מקום לעצמות מתים חדשות. על פי נוהג זה לא הייתה הקפדה על שמירת עצמות של כל נפטר בנפרד, וברבות הימים התערבבו עצמות כל המשפחה יחד.²

מימי בית שני³ עד סוף המאה הראשונה לספירה (ובדרך ספורדית עד לתקופת מרד בר כוכבא בראשית המאה השנייה לספירה)⁴ אנו מוצאים התפתחות מנהג של שמירה קפדנית על עצמות הנפטר בשלמות כדי שלא יתערבבו עם עצמות נפטר אחר.

הקבורה התבצעה בשני שלבים: בשלב הראשון היו קוברים את הנפטר באדמה ללא ארון, ולאחר שנאכל הבשר ונשארו העצמות היו מלקטים אותן ומביאים אותן לקבורה מסודרת בקבר המשפחתי.

נוהג זה הביא לידי התקנת "גלוסקמות", שהן מכלי קבורה עבור עצמות הנפטר שלוקטו לאחר שנאכל הבשר, כדי שלא יתערבבו עם עצמותיהם של נפטרים אחרים.⁵

גלוסקמות אלו היו תיבות ישרות זוית שהיו עשויות מאבן או עץ, ולעיתים נדירות אף מחרס. אורך הגלוסקמה נקבע לפי עצמות הירכיים שהן העצמות הארוכות ביותר בגוף, רוחב הגלוסקמה נקבע לפי רוחבו של אגן הירכיים, ואילו גובה הגלוסקמה נקבע על פי הנפח הכולל של העצמות כולל עצמות הגולגולת.

הסיבות להיווצרות מנהג ליקוט עצמות המת

יש שתי סיבות עיקריות להתפתחות מנהג "ליקוט העצמות" לאחר הקבורה הראשונית:

א. מימי בית שני ואילך התפתחה ביהדות השקפת עולם שהדגישה את חשיבות מעמדו של היחיד.⁶ מתוך כך חל מעבר מהשקפת העולם שנהגה עד ימי בית שני, שלא הודגש בה המושג "תחיית מתים אינדיבידואלית" להשקפת עולם "פרושית" המדגישה את האמונה בחיים לאחר המוות ובתחיית המתים האינדיבידואלית. מכאן התפתחה גם ההקפדה על עצמות המת שלא תתערבבנה בעצמות אחרות.⁷

2. ראו ל"י רחמני, 'גלוסקמות וליקוט עצמות בשלהי תקופת בית שני', **קדמוניות**, יא, 44 (תשל"ט), עמ' 102-112, וכן ד' גד, 'קבורה יהודית שניה: על שינויים במנהגי קבורה ביהדות', **יהדות הופשית**, 26-27 (2003), עמ' 56-61.

3. לדעת רחמני הנ"ל, נוהג "ליקוט העצמות" החל בערך בשנת 30-40 לפנה"ס. אך לדעת קלונר תחילתו מנהג זה מתאחרת לתחילת המאה הראשונה לספירה. ראו ע' קלונר, 'קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני', **עבודת דוקטור**, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, עמ' 252-253.

4. ראו ר' חכלילי, 'התמורה במנהגי הקבורה בשלהי תקופת בית שני', א' זינגר (עורך), **קברים ונוהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 188-189. ראוי לציין כי רחמני במאמרו הנ"ל רואה את סוף מנהג "ליקוט העצמות" במאה השלישית לספירה, אך כבר ציין מאירס שבירושלים פסק מנהג זה כבר ב-135 לספירה. ראו E.M. Meyers, 'Secondary Burial in Palestine', *The Biblical Archaeologist*, 38 (1970), pp. 17-21. ועוד נדון בכך בהמשך הפרק.

5. לדעת רחמני (לעיל הערה 2, עמ' 104-105), מקור המילה גלוסקמה נגזר מן המילה היוונית "גלוסקומיאון" או "גלוסקומון". מילה זו שימשה לציון תיבה לשמירת פיות של חליל, וברבות הימים הורחבה משמעות המילה, בתחילה לציון תיבה בכלליות, ומן התקופה הרומית והלאה שימשה מילה זו לציון ארון מתים.

6. ראו D.C. Kurtz & J. Boardman, *Greek Burial Customs*, London 1981, p. 273.

7. יש במקורות יהודיים מתקופת בית שני סימנים ברורים לאמונה בתחיית מתים אינדיבידואלית: כך לדוגמה מצינו בספר השמונאים ב, ז', ט-כג (**הספרים החיצוניים**), ב, מהדורת א' כהנא, תל אביב תש"ז, עמ' קצט-ר) את עדות האחים ואמם שאנטיוכוס אפיפנס ביקש להעבירם על דתם: "מלך העולם יעיר אותנו המתים בעד תורתו אל חיי נצח [...] לא אחשוך אלה [לשון וידיים] וממנו [מן השמיים] אקוה לשוב ולקבל אלה [...] על ידו [האלוקים] נשוב לתחיה [...] הוא ישיב לכם בחסד גם הנפש וגם החיים..."

ב. הנוהג ללקט את העצמות לאחר שנתאכל⁸ הבשר, קשור גם לכפרת עוונותיו של המת, כפי שמובא בברייתא המופיעה בסוגיית הירושלמי:⁹

בראשונה היו קוברין אותן במהמורות¹⁰

נתאכל הבשר היו מלקטין את העצמות וקוברין אותן ברזים

אותו היום היה מתאבל

ולמחר היה שמח לומר שנינוחו אבותיו מן הדין.

מברייתא זו נלמד כמה הלכות וממצאים חשובים:

1. הקבורה הראשונית הייתה ככל הנראה בשוחות עמוקות באדמה ולא בתוך ארון כדי שיתאכל הבשר.¹¹
 2. לאחר שנאכל הבשר, היו מלקטים את עצמות המת ומניחים אותם ב"רזים" שהוא סוג של ארון קבורה המיוחד לשמירת עצמות המת.¹²
 3. ביום "ליקוט העצמות" היו הקרובים נוהגים אבלות, אך למוחרתו נהגו לשמוח כדי לסמל ולהראות את כפרת המת.
- לפי ברייתא זו, כילוי בשר של כל מת הוא סימן לכך שנגמר הליך כפרתו בבית דין של מעלה ומורקו עוונותיו.
- נראה שהמקור לברייתא זו הן משניות במסכת סנהדרין. שם נאמר בפרק ו על קבורתם של הרוגי בית דין (על פי כתב יד קופמן):

משנה יא

...ולא היו קוברין אותם בקברות אבותיהן אלא שני קברות היו מותקנין לבית דין אחד לניסקלין ולנישרפים ואחד לנהרגים ולנחנקים.

משנה יב

נתאכל הבשר היו מלקטין את העצמות וקוברין אותן במקום ...

ממשניות אלו עולה שהרוגי בית דין לא נקברו קבורה רגילה בקברי אבותם, אלא היו קוברים אותם בתחילה בבתי קברות ייחודיים המיועדים לכך, ורק אחרי שנאכל הבשר היו מלקטים את עצמותיהם ומביאים אותן לקבר המשפחתי. על רקע משניות אלו מובאת הברייתא הנ"ל המוסיפה לנו שבתחילה היו קוברים את הרוגי בית הדין בקרקע בלי ארון (המילה "אותן"

8. מלשון אוכל.

9. מועד קטן דף פ טור ג פרק א הלכה ב.

10. על פי י' פטריך 'קבורה ראשונה על פי מקורות חז"ל – לביאורם של מונחים', קברים ונהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה, בעריכת א' זינגר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 193, מהמורה פירושה: "בור קבר הפור בקרקע או חצוב בסלע".

11. על פי פירוש ה"קרבן העדה" ו"פני משה".

12. מפרשי הירושלמי הנ"ל פירשו שבמילה "רזים" הכוונה היא לארון עשוי עצי ארזים, ואכן כך עולה מתיאורי חכלילי את הממצאים מבית העלמין בריחו, ראו חכלילי (לעיל הערה 4), עמ' 173-189. לעומת זאת סובר רחמני (לעיל הערה 2, עמ' 106) על סמך חוקרים אחרים שהמילה "רזים" התגלגלה מן המילה היוונית "סורוס", שפירושה מכל או ארון לשמירת העצמות או האפר של הנפטר. הוא טוען שיתכן כי בשל שיבוש עממי של הגיית המילה היוונית נוצרה המילה "רזין", שכן מצינו מילים מקבילות במקורות אחרים הגורסים "ארזון", "ארון", "ארזין", "ירזין" (ייתכן שהכוונה היא להחלפת האות "ס" ב-"ז", כלומר "זורזון" במקום "סורוס" והחלפה זו היא שסללה את הדרך להגיית "רזין" – י"ב)

שבברייתא נוגעת להרוגי בית דין המוזכרים במשנת סנהדרין הנ"ל). הקבורה בארון הייתה לאחר ליקוט העצמות והבאתן לקבר המשפחה. ייתכן שיום השמחה שנהגה משפחת ההרוג לאחר הקבורה השנייה, בא לסמל את כפרת עוונותיו של המת שבגללם הוצא להורג: "נינוחו אבותיו מן הדין".

מנהג ליקוט עצמות המת בזיקה למנהגי האבלות

סביב מנהג "ליקוט העצמות" וקבורתם בשנית, נוצרו הלכות מסוימות הדנות בו מזווית ראייה של מנהגי האבלות. להלן כמה דוגמאות ממסכת שמחות פרק יב:

הלכה ג

כל שקורעין עליו בשעת מיתתו, קורעין עליו בשעת ליקוט עצמות;
וכל שאינו מתאחה בשעת מיתתו, אינו מתאחה בשעת ליקוט עצמות.

הלכה ד

ליקוט עצמות אינו אלא יום אחד בלבד, לפיכך אינו מלקטן אלא עם חשיכה.
ליקטן כל אותו היום וחשכה, מותר באותו יום של אחריו.
ואין עומדין בשורה עליהן,
ואין אומרין ברכת אבליים ותנחומי אבליים עליהן, אבל אומרין עליהן תנחומין לעצמן.
ואין עולין עליהן בחבר עיר, אבל מברין עליהן בתוך ביתו של אבל.
רבי שמעון בן אלעזר אומר ביום שוכב על מיטות כפויות, חשכה הרי זה זוקפן.
מהלכות אלו עולה כי ביום "ליקוט העצמות" לא נהגו אבלות חמורה אלא אבלות קלה יותר. סוג אבלות כזה נובע ככל הנראה מהתנגשות בין שני מצבים סותרים. מחד גיסא מדובר בחשיפת העצמות וקבורתן בשנית, דבר המציף מחדש את האבל ופוחח פצעים שכבר החלו להגליד, אך מאידך גיסא לא מדובר באירוע פתאומי ואבל טרי, אלא על אדם שנפטר זה מכבר, ועצם חסרונו כבר נעשה למוחשי וממשי בעבור קרוביו.

ליקוט עצמות המת בחול המועד

המשנה במסכת מועד קטן דנה בבעיה האם אבלות קלה הנובעת מפעולת "ליקוט העצמות" תהיה מותרת בחול המועד.

בשאלה זו נחלקו במשנה¹³ רבי מאיר ורבי יוסי:

ועוד אמר ר' מאיר: מלקט אדם עצמות אביו ואמו – מפני ששמחה לו.

ר' יוסה או': אבל הוא לו.

לדעת רבי מאיר פעולת ליקוט העצמות תהיה מותרת בחול המועד, והוא מנמק את דבריו בכך ש"שמחה לו". לעומתו, חולק רבי יוסה וסובר שמפני האבל הכרוך בפעולה זו, אין ללקט עצמות בחול המועד.¹⁴

13. מועד קטן א, ה על פי כתב יד קופמן.

פשוט דברי רבי מאיר במשנת מועד קטן הרואה במנהג "ליקוט העצמות" מאורע משמח, נראים מעט תמוהים, שכן כל המקורות העוסקים במנהג "ליקוט העצמות" מציינים שביום הליקוט עצמו נהגו מנהגי אבלות ובוודאי אין מדובר במאורע משמח. יתרה מזו, הרי מצינו תיאור מציאותי של מנהג "ליקוט העצמות" בברייתא שהובאה בתלמוד הירושלמי ונאמר שם במפורש:¹⁵

נתאכל הבשר היו מלקטין את העצמות [...] אותו היום היה מתאבל ולמחר היה שמח לומי שנינוחו אבותיו מן הדין.

לכן נראה שרבי מאיר, שחי ופעל בעיקר לאחר מרד בר כוכבא (תקופה שבה מנהג "ליקוט העצמות" הלך ודעך), היה אמור להכיר היטב את הנוהג להתאבל ביום "ליקוט העצמות", שהיה קיים כבר כמאה שנה לפני זמנו. אם כן, עלינו לשאול על דברי רבי מאיר במשנה, הרואה לכאורה ב"ליקוט העצמות" מאורע משמח, "ולשמחה מה זו עושה?"

בקשר לדברי רבי מאיר שבמשנה, מובא בתלמוד הבבלי¹⁶ מאמרו של אביי:

אימא, מפני ששמחת הרגל עליו.

בפירוש דברי אביי נחלקו הראשונים:

* מפירוש רש"י¹⁷ משמע שלכל הדעות מאורע "ליקוט העצמות" הוא מאורע עצוב. המילים "שמחה היא לוי" בדברי רבי מאיר, אינן מוסבות על פעולת ליקוט העצמות, אלא הן מוסבות על שמחת הרגל. מחלוקתם של רבי מאיר ורבי יוסי היא בהיבט הפסיכולוגי של ההתנגשות בין העצב והדאגה שיש ביום "ליקוט העצמות" ובין שמחת החג ששרוי בה האדם. לדעת רבי מאיר, מכיוון שאדם שרוי ברגל בשמחה גדולה, פעולת ליקוט העצמות בחול המועד שאיננה גורמת לאבלות חמורה, אינה פוגמת במידה ניכרת בשמחת הרגל.¹⁸ לעומתו לדעת רבי יוסי, יש במאורע "ליקוט העצמות" המחויב באבלות יום אחד כדי לפגוע בשמחת הרגל, ולכן הוא אוסר זאת.

* לעומת זאת מפירוש המאירי עולה¹⁹ שמחלוקת רבי מאיר ורבי יוסי עוסקת בהיבט ההלכתי

14. בשולי הדברים נציין כי במסכת שמחות (יב, ז) מובאת מחלוקת בין רבי עקיבא לרבי יוחנן בן נורי על ליקוט עצמות אביו ואמו: "כל העצמות אדם מלקט חוץ מעצמות אביו ואמו, דברי רבי יוחנן בן נורי, ורבי עקיבא אומר אחד אלו ואחד אלו אדם מלקט". ככל הנראה מחלוקת זו עסקה בשאלה האם אין זלוזל בכבוד ההורים כאשר הבן רואה את עצמות הוריו כשהן מגולות, דבר הנצרך בפעולת ליקוט העצמות ואכמ"ל. ראוי לשים לב לכך שרבי יוסי אינו חולק על עצם ההיתר ללקט את עצמות אביו ואמו, אלא רק בשאלה האם יום ליקוט העצמות הוא יום שמחה או אבל. ראוי לומר כי הן רבי מאיר והן רבי יוסי פוסקים כרבי עקיבא רבם, שחלק במסכת שמחות על רבי יוחנן בן נורי וסבר שמוטר לבן ללקט את עצמות אביו ואמו.

15. לעיל הערה 9.

16. מועד קטן ח ע"א (מהדורת דפוס וילנא).

17. ראו בפירוש המיוחס לרש"י על דף ח ע"א (מהדורת דפוס וילנא), ד"ה "מפני ששמחת הרגל עליו": "כלומר הרבה הוא עוסק בשמחת הרגל ואינו מצטער במלקט עצמות אביו ואמו".

18. כך גם פירש רש"י את דברי רבי מאיר במשנה בד"ה "מפני ששמחה היא לו": "שקוברן בקברי אבותיו, ולא מצטער במועד". זה נמצא גם בתוך פירוש רש"י למסכת מועד קטן, מהדורת א' קופפר, ירושלים תשכ"א, עמ' 23-24: "דקאמ' ר' מאיר לאו אליקוט עצמות קאי אלא אשמחת הרגל קאמ' והכי קאמ' מלקט אדם וכו' מפני ששמחת הרגל עליו [...] אלא מתוך שהוא שמח ימים רבים בשמחת הרגל".

19. ראו מ' המאירי, בית הבחירה למסכת מועד קטן, מהדורת בצ"י רבינוביץ תאומים וש' סטרליץ, ירושלים תשל"ג, דף ח ע"א: "ושאלו בה בגמ' והרי המלקט עצמות צריך להתאבל אותו היום והיאך הוא לו שמחה? ותירץ בה ששמחת הרגל עליו כלומר, אין לחוש לו, שהרי אין אבלות חלה במועד. ואע"פ שהייב בקריעה כמו שהתבאר באבל רבתי, יקרע ואין בכך כלום, כדון מת לו מת במועד, שקורע ואינו מתאבל. או שמא הואיל ואין קריעה שבשעת ליקוט מן הכתל רגל דומה אותה (=לה) וכן כתבוה גדולי המפרשים: ר' יוסי אומר אבל הוא לו ולבו דואג עליו והילכך כל ליקוט עצמות במועד אסור..."

של מצוות שמחת הרגל. לדעת רבי מאיר, מצוות שמחת הרגל דוחה את כל מנהגי האבלות, וכמו שאין מספידים או יושבים "שבעה" ברגל, כך לא נוהגים מנהגי אבלות בשעת "ליקוט העצמות" ברגל, ולדעת רבי יוסי, מכיוון שיש צער ב"ליקוט העצמות" אין ללקט אותן כלל במועד כדי לא לפגוע במצוות שמחת הרגל.²⁰

לפי שני פירושים האלה דברי אביי מסיטים את המובן הפשוט של דברי רבי מאיר במשנה: "מפני ששמחה היא לו", מן המובן של שמחה על עצם פעולת "ליקוט העצמות" אל המובן של שמחת הרגל.

אולם גם כיוון זה טעון הסבר, שהרי היה יותר ראוי לתנא להשתמש בביטוי "מפני ששמחת הרגל עליו" ולא בביטוי "מפני ששמחה היא לו",²¹ שמשמעותו היא שעצם הליקוט הוא המאורע המשמח. לכן נראה שאת פרשנות דברי רבי מאיר יש לנסות לחפש גם בהיבט ההיסטורי של השתלשלות המנהג והלכותיו.

יחסי המקורות התנאיים

המקור הקדום ביותר העוסק במנהג "ליקוט העצמות" הוא צוואתו של רבי צדוק המובאת במסכת שמחות²² בידי בנו, רבי אלעזר בן רבי צדוק, שהיה תנא בן הדור השלישי:

אמר רבי אלעזר בן רבי צדוק:

כך אמר לי אבא בשעת מיתתו:

בני, בתחילה קברני בביקעה,

ובסוף לקט את עצמי ותנם בדלוסקמא (=גלוסקמה),

ואל תלקטם בידך,

וכן עשיתי לו,

נכנס יוחנן וליקטן,

ופירס עליהן אפיקריסין (=מעיל או לבנים),

ונכנסתי וקרעתי עליהן,

ונתתי עליהן ספירין יבישין (=ירקות יבשים או צרורות של אדמה יבשה);

כשם שעשה לאביו כך עשיתי לו.

דברי רבי אלעזר ברבי צדוק אלו בולטים שלבי הקבורה שנהגו בהרוגי בית דין:

קבורה ראשונה בביקעה עד שהבשר נאכל.

20. וכמו כן מצינו בדברי התוס' רא"ש על דף ה ע"א ד"ה "אמ' אביי אימ' מפני ששמחת הרגל עליו": "כלומר ואינו רשאי להתאבל עליהם במועד, ואע"ג דתניא באבל רבתי כל שקורעין עליו בעת מיתתו, קורעין עליו בשעת ליקוט עצמות, וכל שאינו מאחה בשעת מיתתו, אינו מאחה בשעת ליקוט עצמות, ההוא אבלות דרבנן הוא, ואתי רגל ומבטלו...", וכן בפירוש מסכת משקין לר"ש בן היתום על דף ה ע"א ד"ה "ומתריך אביי אימא מפני ששמחת הרגל עליו": "דלעולם ודאי מתאבל עליהן יום אחד בשאר ימות השנה, ושאינו הכא משום דנכנס לרגל, וכיון דשמחת הרגל עליו דוחה מעליו אבלות זה."

21. שמשמעותו היא רק לו ולא לאחרים, ולכן אם נושא המשפט "מפני ששמחה היא לו" הוא שמחת הרגל ולא ליקוט העצמות, לא מובן מדוע השמחה היא רק לו ולא לאחרים.

22. מסכת שמחות, מהדורת מ' היגר, ניו-יורק תרצ"א, פרק יב הלכה ט.

קבורה שנייה של העצמות ב"דלוסקמא" לאחר שמלקטים אותן ממקום הקבורה הראשון. עצם ציוויו של רבי צדוק לבנו להיזהר ולקבורו בשני סוגי הקברים הנ"ל, מראה שככל הנראה לא היה נהוג בזמנם לקבור כך אנשים שלא הומתו בידי בית הדין, ובוודאי לא תנא מכובד כרבי צדוק.

מבחינה כרונולוגית רבי צדוק, שהיה ידוע כסגפן, חי ופעל בסוף תקופת הבית השני, חווה את חורבנו והיה ממקימי המרכז הרוחני ביבנה לאחר חורבן בית שני.²³ נראה כי את צוואתו הנ"ל על קבורתו והטיפול בעצמותיו הכולל את ליקוטן לאחר מותו, יש לפרש מנקודת המבט ההיסטורית על התקופה שחי ופעל בה.

על צוואת רבי צדוק הנ"ל כתב לוי יצחק רחמני:²⁴

דומה, שלפי האמונה הרווחת ארך משפט רשעים בגיהנום שנים-עשר חודש, כפי שאמר רבי עקיבא (משנה עדויות ב, י) והסימן לריצוי עוונות של אדם היה כליית גופו (בבלי ראש השנה יז ע"א). **חסידיים ואנשי-מעשה כאחת קיבלו על עצמם מנהג זה כדי להבטיח את טיהור עצמותיהם מכל חטא שהיה עלול לדבוק בשרם. כך אנו שומעים על רבנים צדיקים שציוו לקבור אותם תחילה בבקעה או במהמורה בקבר, ורק לאחר מכן ללקט את עצמותיהם ולהניח בגלוסקמא (שמחות יב, ט).**

על פי דברי רחמני נשער כי בקשתו של רבי צדוק להיקבר בדרך המוזכרת לעיל, הייתה כדי לוודא שלאחר מותו יתכפרו עוונותיו, שהרי "אין צדיק אשר יהיה בארץ ולא יחטא". על דברים אלו נוסף כי ייתכן שהבסיס לבקשה זו היה אימוץ צורת קבורתם של הרוגי בית דין שהיה בה יסוד סיזיפי מטהר לנפטר, דבר שהתאים מאוד לאישיותו של רבי צדוק.

להשערה זו אפשר להוסיף נופך אחר העולה מתוך דבריה של רחל חכלילי:²⁵

מן המימצאים ביריחו עולה, שהשינויים במנהגי הקבורה – המעבר מקבורה ראשונה בארון-עץ לקבורה שנייה של הטמנת ליקוט עצמות בגלוסקמאות ובערמות – חלה בשלהי בית-שני, בסוף המאה הראשונה לפנה"ס או ראשית המאה הראשונה לספירה;

23. ראו למשל בבלי, גיטין נו ע"א: "דר' צדוק יתיב ארבעין שנין בתעניתא דלא ליחרב ירושלים, כי הוה אכיל מידי הוה מיתחזי מאבראי, וכי הוה בריא, מיימי ליה בריגרות, מיימי מייהו ושדי להו". וכן בבלי מסכת גיטין נו ע"ב שם שערב החורבן ביקש מן הקיסר שלוש בקשות: "אמר ליה: תן לי יבנה וחכמיה, ושויילתא דרבן גמליאל, ואסוותא דמסיין ליה לרבי צדוק". ומכאן שרבי צדוק שנהג לסגף את עצמו בתעניות, חי בתקופה של סוף ימי בית שני ובתחילת התקופה של מעבר הסנהדרין ליבנה.

24. ראו רחמני (לעיל הערה 2), עמ' 104. מעניין לציין כי בתלמוד הבבלי על המשניות הנ"ל ממסכת סנהדרין (דף מו ע"ב) מצויה התלבטות מעניינת הקשורה לענייננו: "איבעיא להו: קבורה משום בזיונא הוא, או משום כפרה הוא?" כלומר האם חובת קבורת המת היא כדי שלא יתבוזה בהיותו מושלך על הארץ ובשרו נרקב או שמא חובת הקבורה היא משום כפרה שעל ידי שחזור לנקודת בריאתו ומתכסה בעפר מתכפרים עוונותיו. "למאי נפקא מינה? דאמר: לא בעינא דליקבורה לההוא גברא." ונשאלת השאלה מדוע כל כך חשוב לדעת מה הוא מקור חיוב קבורת המת, די לנו בכך שיש חובה לקבורו. והתשובה היא שחשוב לדעת מהו מקור חיוב הקבורה למקרה שבו אדם מגלה את דעתו לפני מותו ואומר שאינו חפץ שיקבורו. "אי אמרת משום בזיונא הוא – לא כל כמיניה." רוצה לומר אם המקור לחיוב הקבורה הוא משום בזיון הרי אם יעוהו ללא קבורה ובשרו יתנוול, יש בכך בזיון גם לקרוביו ועל כבודם אין הוא רשאי למחול, ולכן אין שומעים לו. "ואי אמרת משום כפרה הוא – הא אמר לא בעינא כפרה, מאי?" אך אם מקור חיוב הקבורה הוא משום כפרה, נשאלת השאלה האם אדם יכול לוותר על זכותו לכפרה ולומר איני רוצה שיתכפר עוונותי. "תא שמע: מדאיקבור צדיקי ואי אמרת משום כפרה – צדיקי לכפרה צריכי?! – אין, דכתיב (קהלת ז 20) אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא." בעל הסוגיה מנסה לפשוט ולומר שהגיוינו יותר לומר שחיוב הקבורה אינו נובע מהצורך לכפר על עוונות המת, שהרי קוברים גם צדיקים שלכאורה לא חטאו. גם הנחה זו נדחית, שהרי כבר נכתב בספר קהלת שאין צדיק שאינו חוטא, ואם כך צדיקים נקברים מפני שגם הם זקוקים לכפרה. אומנם הסוגיה בסנהדרין מסתיימת ללא הכרעה בשאלה מהו מקור חיוב הקבורה, אך מודגש בה הרעיון שגם צדיקים חוטאים וזקוקים לכפרה על חטאיהם המועטים.

25. חכלילי (לעיל הערה 4), עמ' 188.

כלומר, בעת הפיכתה של יהודה לפרובינקיה רומית, לאחר הדחתו של האתנארך ארכילאוס, בשנת 6 לספירה. **בעת הזאת אבדה העצמאות המדינית של יהודה, ועד לחורבן הבית וכיבוש ירושלים (70 לספירה) היתה יהודה נתונה לשלטונם של נציבים רומים. אירוע זה ודאי השפיע על החיים הדתיים והחברתיים של היהודים. ייתכן, שעם אובדן החירות והעצמאות המדינית ראו עצמם היהודים כחוטאים, וכדי לכפר על עוונותיהם – אם כי כיחידים – החלו במנהג "ליקוט העצמות", אשר ביטא את השאיפה להגיע טהורים לתחיית המתים. בכך גרמו הם לשינוי גדול במנהגי הקבורה בראשית המאה הראשונה לספירה.** (ההדגשה שלי – י"ב)

מדברי חכלילי עולה כי ייתכן שהמעבר מצורת הקבורה שנהגה בתחילת תקופת בית שני לצורת הקבורה הכוללת את מנהג "ליקוט העצמות" הוא תוצאה של התמורות ההיסטוריות שחלו בארץ. לתמורות אלו הייתה השפעה תרבותית-חברתית ובעיקר רוחנית-דתית שגרמה להלך הרוח של הרבה יהודים כי אובדן העצמאות בתחילה ולבסוף חורבן הבית, הם תוצאה של חטאי האומה, ועל כך יש לבקש כפרה אישית ולאומית.

אם נחבר את השערותיהם של רחמני וחכלילי נוכל לומר כי ייתכן שמנהג "ליקוט העצמות" החל כחומרה של יחידים שרצו לטהר את עצמם מכל שמץ של חטא שאולי דבק בהם, ולכן ביקשו להיקבר כהרוגי בית דין. מה שהחל כחומרה של יחידים סגולה כרבי צדוק הלך והתפשט גם בקרב המוני העם לאחר התמורות המדיניות והחברתיות שחלו בתקופה זו. ייאמר כי רוב ההלכות הקשורות למנהג "ליקוט העצמות", נוצרו בתקופה זו של שלהי בית שני עד לסופו של מרד בר כוכבא, שהיה המאורע שסימן את התחלת הדעיכה של נוהג "ליקוט העצמות" (לפחות באזור ירושלים). כאמור, יש לזכור כי רבי מאיר היה מתלמידי רבי עקיבא שהגיע להוראה ופעל כתנא עיקרי בתקופה שלאחר מרד בר כוכבא. מתקופה היסטורית זו יש בידינו עדויות ממקורות חז"ל²⁶ וגם ממקורות היסטוריים אחרים,²⁷ כי לוחמים רבים שנפלו במהלך המרד ולאחריו, וכן אנשים רבים אחרים לא זכו לקבורה מסודרת.²⁸

יש מקום לשער כי קרובי החללים והנפטרים חיכו לשעת כושר שבה הם יוכלו ללקט את עצמות יקיריהן ולהביאן לקבר ישראל בקברי אבות או לפחות במקום מסודר ומכובד.

ייתכן שעל רקע זה נבין את דברי רבי מאיר שפסק להלכה כדברי רבי עקיבא רבו כי מותר ללקט עצמות של אביו ואמו אך הוסיף כי מותר לבן ללקט את עצמות הוריו אפילו במועד, ונימוקו

26. ראו למשל ירושלמי, תענית פרק ד דף סט טור א פרק ד הלכה ה: "תני רבן שמעון בן גמליאל אומר: חמש מאות בתי סופרים היו בביתר והקטן שבהן אין פחות מחמש מאות תינוקות והיו אומרי' אם באו השונאים עלינו במכתובים הללו אנו יוצאין עליהן ומנקרים את עיניהם וכיון שגרמו עונות היו כורכים כל אחד ואחד בספרו ושורפין אותו ומכולם לא נשתייר אלא אני וקרא על גרמיה עיני עוללה לנפשי מכל בנות עירי כרם גדול היה לאדריינוס הרשע שמונ' עשר מיל על שמונה עשר מיל כמין טיבריא לציפורי והקיפו גדר מהרוגי ביתר מלא קומה ופישוט ידיים ולא גזר עליהם שיקברו עד שעמד מלך אחר וגזר עליהם שיקברו אמר רב חונה: משניתנו הרוגי ביתר לקבורה נקבעה הטוב והמטיב הטוב שלא נסרחו והמטיב שניתנו לקבורה."

27. ראו מ"ד הר' 'מחורבן הבית עד מרד בן כוסבה (70-135 לספירת הנוצרים)', מ' שטרן (עורך), **התקופה הרומית-ביזנטית: שלטון רומי מהכיבוש ועד מלחמת בן כוסבה (63 לפני הספירה – 135 לספירה)** (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ד), ירושלים תשמ"ד, עמ' 362-370.

28. ראוי להביא כאן את דברי י' דין בספרו: **החיפוש אחר בר-כוכבא**, תל-אביב תשל"ו, עמ' 65, לאחר גילוי עצמות וגולגולות עטופים במחצלות בתוך סלים בתוך כוך ב"מערת האגרות" שבנחל חבר: "נראה כי הגולגולות והעצמות [...] נעטפו במחצלות, נאספו בסלים והונחו במקום בפעולה חד פעמית [...] יושבי המערה מתו ברעב ובצמא, אך כעבור זמן, אולי זמן רב, שבו קרוביהם וחבריהם ללקט את עצמותיהם, עטפום בבגדיהם והשתמשו במחצלות כחריכים ובסלים כגלוסקמאות, ואחר כך קברום בכוך זה."

"מפני ששמחה היא לו", פירושו שעד שעת ליקוט עצמות זו היו בני המשפחה שרויים בעצב ודאגה להביא את עצמות יקיריהן, ובפרט אם מדובר בהוריהם, לקבר ישראל מסודר וקבוע, ואילו עתה משנלקטו העצמות, רווח להם ואבן נגולה מעל ליבם.

רבי יוסי חולק וסובר שעצם גילוי העצמות הוא מאורע עצוב שחובה לנהוג בו מנהגי אבלות, ולכן צריך לדחותו לאחר המועד כדי שלא לפגוע במצוות שמחת הרגל.

עצם הדבר שמחלוקת רבי מאיר ורבי יוסי נכתבה במשנה לאחר שלכאורה כבר פסק מנהג "ליקוט העצמות", מעידה כי הלכות "ליקוט העצמות" עדיין היו רלוונטיות גם בתקופת חתימת המשנה. רחמני סובר²⁹ כי בסוף תקופת התנאים, בערך דור לאחר תקופת רבי מאיר ורבי יוסי, חלה עוד התפתחות במנהג "ליקוט העצמות" שהשתנה והפך לנחלת מתי חוץ לארץ שנקברו בגולה ורצו להעלות ארצה את עצמותיהם. לשם כך הם נקברו בקבורה זמנית בחו"ל ולאחר שהתאכל הבשר, לוקטו העצמות והושמו בגלוסקמה, וכך היה קל יותר להביאם לקבורה בארץ הקודש. ראוי לציין כי גם כיום הלכות "ליקוט העצמות" הן רלוונטיות ומשמעות הן בפעמים של העלאת עצמות נפטרי חו"ל לארץ והן בפעמים שבהן מסיבה כלשהי אי אפשר לקבור אדם בקבר קבוע מיד עם פטירתו, כגון בזמן מלחמה או מצב חירום וכדומה.³⁰

סיכום

נראה כי מתוך ניתוח המקורות התנאיים העוסקים במנהג ליקוט עצמות המת והשוואתם זה לזה, עלה בידינו לשחזר בשלמות את שלבי התפתחות מנהג "ליקוט עצמות המת". להלן אנסה להציג במרוכז את שלבי התפתחות המנהג כפי שעלו ממאמר זה:

שלב א – תחילתו של מנהג ליקוט העצמות (הרוגי בית דין בלבד)

בתחילתו שימש מנהג זה לליקוט עצמותיהם של הרוגי בית דין בלבד שלא הורשו להיקבר בקברי המשפחה עד לאחר שהתאכל הבשר.

שלב ב – מנהג חסידים ואנשי מעשה

ברבות הימים החלו חסידים ואנשי מעשה שביקשו להיקבר ללא כל חטא ועוון לצוות על קרוביהם שינהגו בקבורתם כמנהג הרוגי בית דין, כפי שאכן ביקש רבי צדוק בצוואתו.

שלב ג – התפשטות המנהג בקרב המוני העם

ייתכן שעקב מצב האומה בעשרות השנים האחרונות שלפני החורבן, וכן בשל שינויים תרבותיים אחרים, התפשט מנהג זה של יחידי הסגולה גם לשאר שכבות העם, דבר שהביא לידי היווצרות רוב הלכות "ליקוט העצמות".

29. ראו רחמני (לעיל הערה 2), עמ' 112. מאז המאה השלישית לסה"נ שימשו הגלוסקמות לתכלית אחרת לחלוטין: העלאת עצמותיהם של יהודים ארצה לקבורה באדמת קודש, כמו למשל בית שערים, מקום מושבה של הסנהדרין, והר הזיתים, מול הר הבית – מנהג הרווח עד עצם היום הזה.

30. במלחמות ישראל מאז קום המדינה קרה לא אחת כי מפאת סערת מלחמה לא היה אפשר להביא לקבורה קבועה חללים רבים. לכן הם נקברו זמנית בבתי קברות ארעיים, ורק לאחר המלחמה הועברו עצמותיהם לבתי הקברות הצבאיים שברחבי הארץ. כמו כן בשנים האחרונות בשל פינוי יישובים יהודיים מכל מיני סיבות, פונו גם בתי הקברות ועצמות הנפטרים הועברו לבתי עלמין אחרים. בפעמים אלה נוהגות הלכות ליקוט העצמות גם בזמננו.

שלב ד – המנהג לאחר מרד בר כוכבא

לאחר מרד בר כוכבא בתקופת גזרות השמד כאשר רבים מבני האומה נהרגו בידי הרומאים על קידוש ה' ולא זכו להגיע לקבר ישראל מסודר, מנהג "ליקוט העצמות" והלכותיו שימשו רבות את חברי ההרוגים וקרוביהם שרצו לאתר את עצמותיהם ולהביאם לקבורה מסודרת ומכובדת. לדעתי, על רקע מציאות זו יש להבין את מחלוקת רבי מאיר ורבי יוסי בשאלה האם מותר ללקט עצמות במועד ועל השמחה או האבל הכרוכים בה, שמשמעותם שונה לגמרי מן המשמעות של מנהג זה לפני מרד בר כוכבא. שינוי תפיסה זה של משמעות המנהג גרם לכך שהמשמעות הקודמת של כפרת עוונותיו של הנפטר לא חזרה יותר ולאחר ששקטו הרוחות בארץ שוב לא חזרו שוב למנהג "ליקוט העצמות" בדרך גורפת.

שלב ה – משמעות המנהג מסוף תקופת התנאים

החל מהדור האחרון של התנאים קיבל מנהג "ליקוט העצמות" משמעות חדשה ששימשה בעיקר כהליך טכני ליהודי חו"ל שרצו להיקבר בארץ או לכל מצב אחר, שנדרשים בו להעביר מכורח הנסיבות את עצמות הנפטר. על רקע משמעות זו של המנהג, יש להבין את דברי אביי בבבלי המסביר את דברי רבי מאיר במשנה "ששמחה היא לו", לא בשמחה על עצם הליקוט, אלא על מצוות שמחת המועד האוסרת את האבלות. אביי שחי ופעל בבבל כשישה דורות לאחר תקופת רבי מאיר, העביר את משמעות המחלוקת שבין רבי מאיר ובין רבי יוסי, מן ההיבט ההיסטורי-נקודתי שבו נאמרו הדברים אל ההיבט ההלכתי-כללי.

